

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

Деякі проблеми бронзового віку на Україні
в останніх працях зарубіжних археологів

Завдяки географічному положенню України їй завжди приділялась велика увага в працях, присвячених стародавній історії Європи. Останніми роками загальний розвиток археологічної науки сприяв посиленому інтересу до все ще маловідомих на Заході археологічних пам'яток України та зв'язаних з ними загальноєвропейських проблем. За минуле десятиріччя з'явилося кілька праць, в яких висвітлюється археологія України в цілому¹ або окремі її періоди². Ці видання являють собою узагальнений, більш-менш повний виклад існуючих в українській літературі публікацій.

В книзі Я. Пастернака розділ про бронзовий вік починається вступним оглядом, що містить вже відомі дані про цей період. Висловлено цікаву думку про те, що першими ремісниками, які виділилися із загальної маси, були не бронзоліварники, а гончарі. Далі подано характеристику окремих культур за час 1800—800 рр. до н. е., поділений на три періоди бронзового віку — ранній, середній та пізній³. Характеристики дуже схематичні; велике місце приділено суто формальному розгляду господарства і суспільного ладу. Загальне уявлення про бронзовий вік України книга, безумовно, дає, хоч у ряді випадків відчувається відірваність від матеріалів та погане знання сучасної української археологічної літератури. Це розуміє й сам автор, коли у вступі пише: «Свою працю не вважаю за скільки-небудь вичерпну та вільну від недоліків або пропусків. Я писав її за межами України і свідомий того, що деяким проблемам, а то й цілим розділам, можливо, бракує переконливих, обґрунтованих новими археологічними матеріалами речових аргументів». Так, наприклад, пам'ятки ямної та катакомбної культур на карті не розрізняються. Антропоморфні стели раннього бронзового віку віднесені до кімерійського часу. Такі різночасні бронзові скарби Північного Причорномор'я, як Бородінський, Щітківський, Кардашинський та інші, абсолютно не диференційовані. Комарівська культура на підставі випадкових знахідок трипільської кераміки визначена як трипільська, Ішинецька — як прафінська. Висоцька й бондарихінська культури не згадуються взагалі, а найбільш характерною для кераміки білогрудівської культури автор вважає чи не єдину бондарихінську посудину, знайдену на Суботівському городищі⁴. Ці і деякі інші помилки можна зрозуміти. Більш прикре враження справляє політичне забарвлення деяких місць тексту і формулювань, від яких зарубіжна археологічна література останнім часом майже відмовилась, в усякому разі в такому прямолинійному плані, як це робить Я. Пастернак⁵.

Я. Пастернак різко критикує Т. С. Пассек та інших радянських дослідників, які не вважають середньодніпровську культуру результатом міграції «західних колоністів», а шукають інше пояснення її походження. Характерно, що трактується все це так, начебто західне походження середньодніпровської культури — не одна з багатьох мало-ймовірних і останнім часом все менш популярних гіпотез, а доведений і всіма визнаний факт.

Метою останньої праці Т. Сулімирського є характеристика первісної археології (до епохи грецької колонізації) на всій території СРСР. Бронзовий вік України посідає в ній значне місце як за обсягом фактичного матеріалу, так і в плані висвітлення найважливіших подій, що відбувалися в цей період на території Центральної і Східної Європи. Виклад ведеться покультурно. Треба відзначити, що автором враховані не лише всі виділені на Україні культури, але й локальні групи пам'яток. В характеристиках відчувається добре знання джерел, наводяться, як правило, різні точки зору українських археологів на ті чи інші питання. Прикладом цього може бути серйозний і глибокий підхід до розуміння такої складної культури, як сабатнівська⁶.

Позитивне враження справляє і детальний опис багатьох пам'яток. Разом з тим авторські коментарі не завжди об'єктивні. Так, наприклад, розділ «Бронзовий вік»

¹ Я. Пастернак. Археологія України (первісна давня та середня історія України за археологічними джерелами). Toronto, 1961; Т. Sulimirski. Prehistoric Russia. London, 1970.

² M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.— Paris—London, 1965.

³ Я. Пастернак. Вказ. праця, стор. 208—289.

⁴ Там же, стор. 278, рис. 1.

⁵ Там же, стор. 217.

⁶ Т. Sulimirski. Вказ. праця, стор. 343—346.

має підзаголовок — «Вік західного панування». Суть історичних подій цього часу для Т. Сулімирського полягає в зникненні (думка про трансформацію взагалі не припускається) більшості неолітичних культур в результаті періодичних міграцій з заходу. На ранньому етапі — це просунення культур кулястих амфор і шнурової кераміки, потім тшинецьких і комарівських племен, які, на думку Т. Сулімирського, також мають центральноєвропейське походження. І, нарешті, пізніший етап знаменується поширенням лужицької культури, яка досягла Дніпра. Запропонована автором схема історичних подій і об'єктивний виклад фактичного матеріалу іноді суперечать одне одному. Так, справедливо вбачаючи в середньодніпровській культурі злиття таких місцевих культур попереднього часу, як трипільська і ямна, Т. Сулімирський водночас твердить про її західні міграції⁷. Далі, автор вказує на експансію висоцької культури аж до Дніпра і Києва і разом з тим, беручи до уваги поширення пам'яток, вірно окреслює її кордони в межах Львівської та Тернопільської областей.

Незрозуміло, чому в рамках бронзового віку Т. Сулімирський включає трипільську культуру, розгляд якої доводить до середини, а на Уманщині — до кінця II тисячоліття до н. е.⁸ Проте, оскільки датування пізнього Трипілля розроблене зараз досить добре і ряд пам'яток (Маяки, Чапаєвка) мають дати, визначені за радіовуглецевим методом, позицію Т. Сулімирського треба вважати непорозумінням. В цілому ж розділ про бронзовий вік України, даний на широкому історичному тлі із залученням великого порівняльного матеріалу, викликає інтерес у дослідників, зокрема у радянських археологів. Що ж до авторських коментарів і висновків, то вони чітко відокремлені від фактичних даних, і читач вільний сприймати їх чи не сприймати.

Велике значення для популяризації українських археологічних матеріалів має книжка М. Гімбутас. Однак у праці, присвяченій бронзовому віку Центральної і Східної Європи, дим матеріалам відводиться значно менше місця, ніж у двох попередніх. Крім того, автор своє основне завдання вбачає не в характеристиці археологічних пам'яток та в їх історичній інтерпретації, а в розробці загальноєвропейського датування і у встановленні наскрізних для всієї розглядуваної території хронологічних горизонтів та їх співвідношень. Спроба синхронізації культур, груп і навіть окремих пам'яток, розташованих на величезному просторі від Прибалтики до Криму і Кавказу та від Волги до Рейну, становить безсумнівний інтерес. Але в праці, де оперують сотнями пам'яток, важко уникнути помилок. Щодо українських матеріалів, найбільші заперечення викликають такі моменти. На підставі випадкових знахідок кайських бляшок синхронізуються культури усатівська і багатоваликівської кераміки; усатівські кинджали ототожнюються з унетичькими, внаслідок чого три різночасні культури утворюють єдиний історичний та хронологічний горизонт⁹.

Розглядаючи в цілому культури шнурової кераміки як приналежні до періоду попереднього бронзового віку, М. Гімбутас відносить дніпро-деснянську групу до значно пізнього часу, вважаючи її локальною групою фат'янівської культури і на підставі поховання зі списом синхронізує знову ж таки з унетичьким часом¹⁰.

Датування матриці із Студенка, а також всього оскольного або малобудківського етапу X ст. до н. е., зарахування до раннього класичного періоду зрубної культури поховань з кістяними бляшками та порівняння останніх з унетичькими¹¹ свідчать про не досить повну обізнаність М. Гімбутас з українськими матеріалами. Серед тем, не пов'язаних з хронологією, слід визнати невірними твердження, що комарівська культура виникла в результаті впливу центральноєвропейської курганної культури¹². Неправомірним є також об'єднання висоцької культури з білогрудівською, а також відсутність опису таких культур пізнього бронзового віку, як голіградська і ноа¹³.

Цікаву для українських археологів групу праць іноземних авторів становлять публікації матеріалів, що походять з території України, але зберігаються в музеях інших країн. Серед останніх видань такого типу слід назвати дослідження Т. Сулімирського, присвячене повній публікації пам'яток шнурової кераміки, кулястих амфор і комарівської культури Прикарпаття, Поділля й Волині¹⁴. Праця складається з двох частин. В першій подано детальний опис кожної пам'ятки, наведені плани, фотографії, таблиці, малюнки речей. Друга частина присвячена аналізу матеріалу та визначенню його хронологічного місця серед культур Східної Європи. На книгу є вже рецензія¹⁵, а щодо окремих положень публікації, то про них йтиметься нижче.

Велике значення мають опубліковані О. Цинкаловським матеріали епохи бронзи, що походять з території Волині, але зберігаються нині в різних музеях Польщі¹⁶.

⁷ Т. Sulimirski. Вказ. праця, стор. 176.

⁸ Там же.

⁹ М. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 498—499.

¹⁰ Там же, стор. 588.

¹¹ Там же, стор. 440, 553.

¹² Там же, стор. 458—459, 471—473.

¹³ Там же, стор. 468.

¹⁴ T. Sulimirski. Corded Ware and Globular Amphorae North—East of the Carpathians. London, 1968.

¹⁵ А. Н. Румянцев. Т. Sulimirski. Corded...—СА, № 2, 1971, стор. 291—297.

¹⁶ A. Cynkalowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. Warszawa, 1961.

Необхідно відзначити також дві публікації Б. Гінтера і Р. Рогозінської, одна з яких присвячена пам'яткам шнурової кераміки із с. Майдан Моквинський Костопільського району Ровенської області¹⁷, а друга — могильнику комарівської культури із с. Буківна Тлумацького району на Львівщині¹⁸. Не викликає сумніву, що можливість детального знайомства з українськими матеріалами, наявними в Краківському музеї, дуже цінна для українських археологів.

У більшості польських і чеських журналів є спеціальні розділи, де вміщуються огляди іноземної літератури і рецензії, зокрема, в них подається оцінка всіх археологічних досліджень, що друкуються в УРСР. У зв'язку з проблемами бронзового віку необхідно назвати дві рецензії: З. Кшака на книжку І. І. Артеменка і Я. Гурби на «Археологічні пам'ятки Української РСР» (короткий список)¹⁹.

Ряд зарубіжних археологів на Україні досліджували пам'ятки бронзового віку (О. Гардавський, А. Флореску, М. Гімбутас, Є. Глосік, Я. Махнік та багато інших). Підсумки таких досліджень нерідко викладаються у вигляді окремих статей-звітів. Як приклад можна навести звіт Я. Махніка²⁰, де вперше подається цікаве для українських археологів спостереження про близькість двох груп шнурової кераміки — прикарпатської і середньодніпровської. Слід відзначити, що ці огляди, звичайно, мають діловий і доброзичливий характер.

Четверту, найчисленнішу групу зарубіжних праць, в яких розглядаються українські матеріали, становлять дослідження, присвячені або спільним культурам, ареал яких виходить за межі сучасних державних кордонів, або питанням широкого історичного плану, де українські матеріали відіграють велику роль. Відомо шість-сім культур бронзового віку, поширених як на території України, так і сусідніх держав — Румунії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини. Для раннього періоду бронзи — це культури кулястих амфор, шнурової кераміки і стрижовська. Для середнього — тшинецька, для пізнього — лужицька і ноа. Природно, що вивчення їх потребує спільних зусиль і повної взаємної інформації.

Монографія Т. Вісланського, присвячена культурі кулястих амфор північно-західної Польщі²¹, містить багато цікавих, важливих фактів і необхідна для вивчення цієї культури на території України. Це стосується і праці Є. Глосіка, в якій зібрані й проаналізовані всі відомі у наш час матеріали, що характеризують стрижовську культуру не лише в Польщі, а й на Україні²². Для датування стрижовських пам'яток важливий знайдений нещодавно в с. Городіск району Хелм скарб фаянсових намистин (понад 1000), складених в типову для стрижовської культури посудину, а з інших знахідок — бронзовий кинджал, близький за формою до усатівських²³.

Для вивчення культур шнурової кераміки Прикарпаття велике значення мають дослідження Я. Махніка, результати яких значною мірою підсумовані в його праці, написаній на матеріалах Малопольщі²⁴. В ній розглядаються проблеми бронзового віку сусідніх територій, в тому числі й України.

Серед шнурових культур Прикарпаття окреме місце займає нещодавно виділена пізня група пам'яток, що дістала назву Хлопце-Веселе. Вона поширена в Польщі (Верхня Вісла і Сан), на Україні (Верхній Дністер і Буг) та в Чехословаччині (на кордоні Моравії та Словаччини). Кожному з вказаних районів присвячена серія праць²⁵. Дальші дослідження в цій галузі, з якою пов'язане важливе питання про зникнення або трансформацію культур шнурової кераміки в Прикарпатті, природно,

¹⁷ B. Ginter, R. Rogosinska, Goszczuńska. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwińskim.— MA, стор. 33—55, табл. XIII.

¹⁸ R. Rogozińska. Smentarzysko kultury komarowskiej w Bukówna.— M. A., 1, 1959, стор. 97—113, табл. IX.

¹⁹ Z. Kszak. И. И. Артеменко. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы.— АП, т. XVI, I, 1969; J. Gurba. Археологічні пам'ятки Української РСР.— ААК, т. X, з. 1—2, 1968, стор. 215—216.

²⁰ J. Machnik. Z badań nad wczesną epoką brązu na Ukrainie. Odbitka ze sprawozdań z posiedzeń komisji oddziału PAN w Krakowie. Lipiec — Grudzień, 1968.

²¹ T. Wiślanski. Kultura amfor kulistych w Polsce. Północno-Zachodniej, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.

²² J. Głosik. Kultura strzyżowska.— M. S., t. XI. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

²³ J. Gurba. Najnowsze badanie nad neolitem lubelszczyzny.— Rocznik Lubelski, t. XIII, 1971, стор. 174—186, рис. 7.

²⁴ J. Machnik. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.

²⁵ A. Točík. Die Nitra Gruppe.— Archeologické Rozhledy, R. 15, 1963, z. 5, стор. 718 і далі; M. Buchvaldek Křtí zv. zlotskému, typu na Morave a j z Slowensku.— Sborník, II, Francesku Vildomecovi. Brno, 1963, стор. 34—38; J. Vládar. K některým otázkám začátků doby bronzové na Juhozápadnom Slovensku.— Slovenska Archeologia, t. 2, 1964, стор. 374 і далі; J. Machnik. Uwagi o wczesnej fazie epoki brązu w dorzeczu górnej Wisły i Dniestru.— Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie, lipiec-grudzień, 1960, стор. 252—258; його ж. Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach.— ААК, т. 4,

потребують об'єднання зусиль. Це допоможе, зокрема, з'ясувати, чи становлять названі пам'ятки єдину культуру та чи має рацію чеський дослідник В. Будінський-Крічка, який запропонував для неї три різні назви: для Чехословаччини «Веселе», для Мало-польщі «Хлопце», а для України «Чужиків»²⁶.

Характеристика тшинецької культури подана в узагальнюючому дослідженні О. Гардавського²⁷, а також у ряді публікацій, що значно розширили уявлення про поховальний обряд тшинецьких племен²⁸.

З проблем пізнього бронзового віку цікаві праці про заключні етапи східних варіантів лужицької культури, окремі пам'ятки якої є на Україні, і про культуру ноа, поширену на суміжних територіях Румунії, Молдавії та України. За останні 10 років культура ноа, раніше майже невідома, завдяки спільним зусиллям радянських і румунських археологів, стала однією з найбільш вивчених. Серед румунських праць, насамперед, слід назвати дослідження М. Петреску-Димбовиці²⁹. В «Історії Румунії» окремим питанням культури ноа присвячені статті Д. Берчу, О. Вульпе, А. Флореску³⁰. На особливу увагу заслуговує видана недавно праця двох румунських археологів, в якій зроблена спроба розчленування культури ноа на два хронологічні періоди³¹. Матеріали та висновки, опубліковані в ній, потребують перевірки, але, безумовно, цікаві не лише для дослідників цих пам'яток на Україні, а й для виділення нової кослодженської культури.

Нарешті, до останньої групи досліджень, в яких розглядаються українські матеріали, належать праці, спрямовані на висвітлення загальноєвропейських історичних проблем. Більшість досліджень присвячена таким з них: 1) походженню культури шнурової кераміки; 2) ролі східних елементів в утворенні центральноєвропейських культур; 3) визначенню східних меж лужицької культури.

Останніми роками широку популярність серед зарубіжних археологів здобула теорія так званого загальноєвропейського горизонту. На думку її прихильників (У. Фішер, К. Струве, Л. Кіліан, М. Бухвальдек, Я. Махнік, І. Салевіч та ін.), утворенню численних культур шнурової кераміки передувало поширення єдиного культурного шару, залишеного групою кочових скотарських племен. Теорія загальноєвропейського горизонту принципово близька до гіпотези західної міграції. Як і остання, вона викликає багато заперечень. Щодо українських культур шнурової кераміки та їх дослідження під таким кутом зору, то на Україні в чистому вигляді пам'ятки з характерними рисами загальноєвропейського горизонту (амфора, кубок і бойова сокира) відсутні взагалі, а розрізнені елементи, що траплялись лише в поодиноких екземплярах, не становлять єдиного хронологічного шару³². Отже, здається, що на Україні такого історичного явища, як загальноєвропейський горизонт, не було і немає ніякої підстави говорити про напад на її територію скотарських племен, що сприяло утворенню тут культур шнурової кераміки. Думка про місцеве походження останніх, про їх генетичні зв'язки з поширеними тут культурами попереднього часу здобуває все більше прихильників. До них належать Т. Віслянський, Є. Глосік, Є. Неуступний та ін.³³

1963, стор. 99; його ж. Z. badań nad początkami epoki brązu w Małopolsce.— AP, t. XI, z. 2, 1967.

Відомості про пам'ятки групи Хлопце-Веселе на Україні див. Т. Sulimiski. Corded Ware...

²⁶ V. Budinsky-Krička. Gräberfeld der späten Schnurkeramischen Kultur in Vesele.— Slovenska Archeologie, t. 13, 1965, 1, стор. 89.

²⁷ A. Gardawski. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce.— M. S., t. V, 1959.

²⁸ E. Kempisty. Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starzych, pow. Węgrów.— W. A., t. XXXIII, 1968, z. 2, стор. 224; R. Rogozińska. Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciowie, pow. Zamość.— Sprawozdania Archeologiczne, t. XIII.

²⁹ M. Petrescu-Dimbovița. Конец бронзового и начало раннежелезного века в Молдавии в свете последних археологических раскопок.— Dacia, n. s. t. 4, 1966; його ж. К вопросу о гальштатской культуре в Молдавии.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. Кишинев, 1960.

³⁰ Istoria României. T. I. București, 1960, стор. 113—135; D. Berciu. Zorile istorici în Carpați la Dunărea. București, 1966; A. Vulpe. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдавии.— Dacia, n. e. t. 5, 1967, стор. 105; A. Florescu. Contribuții la cunoașterea culturii Noua.— Archeologia Moldovei, t. II—III. București, 1964, стор. 143; його ж; Des éléments est européens sur le territoire de la R. P. Romaine a la fin de l'Age du Bronze.— VI Congresso Internazionale Preistoriche e Protoistoriche, Roma, 1965, стор. 438—443.

³¹ S. Morintz și N. Angheliescu. A nouă kultură a epocii bronzului în România cultura de tip coslogeni.— SCIV, 3—21, 1970.

³² С. С. Березанская. О так называемом общеєвропейском горизонте шнуровых культур Украины и Белоруссии.— СА, № 4, 1971, стор. 36—50.

³³ T. Wislański. Вказ. праця, стор. 126; J. Ciosik. Вказ. праця, стор. 62—66; E. Neustupny. Hrob z Tušimic a nektore problémy kultur se šňurovou keramikou.— Památky archeologické, LVI, číslo 2. Praha, 1965, стор. 392—452.

Критикуючи теорію загальноєвропейського горизонту, Е. Неуступний виключає можливість його розвитку з єдиного джерела, настільки найдавніші фази культур шнурової кераміки в різних районах локальні й диференційовані. А те, що відміни між групами складаються, головним чином, з рис, що мають місцеві корені, робить вірогідною гіпотезу місцевого походження культур шнурової кераміки не тільки для центральних районів Європи, але й для Чехословаччини³⁴.

Необхідно відзначити ще один момент, досить істотний для оцінки міграційної теорії походження культур шнурової кераміки. Прихильники її (Я. Пастернак, Т. Сулімірський та ін.³⁵) посилаються на відсутність у носіїв культур шнурової кераміки постійних поселень, що природно, на їх думку, для кочових скотарських племен. Однак і на Україні, і в Білорусії останніми роками виявлено і досліджено багато довготривалих поселень з потужним культурним шаром, який переконливо свідчить про цілком осілий спосіб життя і про заняття землеробством та скотарством³⁶.

Друга загальноєвропейська проблема, пов'язана з археологічними пам'ятками України,— це з'ясування ролі східних елементів у формуванні західних культур епохи бронзи. Порушена в працях Дж. Мелларта, М. Гарашаніна³⁷ і ряду інших авторів, вона дістала дальшу розробку в дослідженнях, присвячених культурам раннього, середнього і пізнього періодів бронзового віку Західної і особливо Південно-Західної Європи. Прикладом може бути монографія угорського археолога Н. Каліца, в якій йдеться про ранній бронзовий вік Північно-Східної Угорщини³⁸. Зміст праці значно ширший, ніж здавалося б за назвою, оскільки в ній подана детальна характеристика культур не тільки Угорщини, але й Румунії, Болгарії та Югославії. Як аналогії до цих матеріалів наводиться опис багатьох курганных поховань українських степів. Н. Каліц вважає, що всі курганні культури Угорщини і суміжних областей виникли в результаті міграції з Північного Причорномор'я ямних і катакомбних племен.

Аналізу цієї праці присвячена рецензія Л. С. Клейна³⁹, в якій детально і критично розглянуті матеріали, що правили за основу до згаданих висновків. Безумовно, Л. С. Клейн має рацію, вважаючи, що якби припущення Н. Каліца були вірними, то, природно, в Угорщині й Подунав'ї траплялись не лише кургани, але й характерний для ямних і катакомбних пам'яток інвентар: кераміка, знаряддя праці, прикраси. Разом з тим, ні Н. Каліц, ні інші автори таких фактів не наводять, бо вони відсутні. В другому розділі, характеризуючи культуру вучедол-зек, поширену в північно-східній Угорщині, Н. Каліц дійшов висновку, що її головним джерелом є катакомбна культура. Проникнення племен останньої так далеко на захід абсолютно не підтверджується матеріалами України. Пам'ятки катакомбної культури в українському Правобережжі трапляються в незначній кількості, причому тільки в районі, прилеглому до Подніпров'я. В західних районах, що межують з Угорщиною, вони невідомі зовсім.

Щодо пізнішого часу, то і тут, коли йдеться про формування західних культур, спостерігається тенденція до перебільшення ролі степових українських культур в цьому процесі. На думку деяких дослідників під їх сильним впливом, виникли такі культури середнього бронзового віку, як Шнекенберг і Глина III⁴⁰. Проводячи хронологічні паралелі, необхідно враховувати вплив катакомбної і ранньозрубної культур. Але й для цього висновку бракує будь-яких солідних підстав. Особливо наголошується на міграції східних степових племен на Захід в пізній період бронзового віку, коли вони пов'язуються з масовим пересуванням зрубників. Зокрема, Т. Сулімірський вважає, що міграція зрубних племен істотно змінила хід історичних подій не лише в Подніпров'ї, але і в Подунав'ї і на всьому Балканському півострові і що завдяки цьому впливу багато археологічних культур зазнало змін, а деякі зникли взагалі⁴¹.

Культурі ноа присвячені цікаві праці А. Флореску, в яких автор торкається значно ширшого кола питань⁴². На його думку, в результаті міграції зрубних племен у XIII ст. в пониззі Дунаю, західних Карпатах, між Подніпров'ям і трансільванським плато, виникають дві культури — ноа і сабатинівська, які не лише в культурному, але

³⁴ Е. Neustupny. Вказ. праця.

³⁵ Я. Пастернак. Вказ. праця, стор. 229; Т. Sulimirski, Prehistoric Russia, стор. 154—156.

³⁶ S. Beresanskaj. Siedlungen der Srednedneprow'e — Kultur. — Actes du VII Congrès Préhistoriques et Protohistoriques, I. Prague, 1970, стор. 492.

³⁷ M. V. Garašanin. Der Übergang von Neolithicum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau, L'Europe a la fin de l'age la Pierre. Prague, 1961.

³⁸ N. Kalicz. Die Frühbronzezeit in nordost Ungarn. Abriss der Geschichte des 19—16 Jahrhunderts — Archeologia Hungarica, ser nov. XLV. Budapest, 1968, стор. 202, 130, рис. 17.

³⁹ Л. С. Клейн. N. Kalicz. Die Frühbronzezeit... — СА, N 1, 1971, стор. 286—292.

⁴⁰ Z. Székely. Contributia la chronologia epocii bronzului in Transsylvania. — SCIV, t. VI, 3—4, 1955, стор. 861.

⁴¹ Т. Sulimirski. Prehistoric Russia..., стор. 260, 338—339, 352.

⁴² A. Florescu. Des éléments est-europées sur le territoire de la R. P. Roumaine a la fin de l'Age du Bronze. — VI Congresso Internazionale Preistoriche a Protoistoriche. Roma, 1965, стор. 438—443.

й в етнічному плані дуже близькі, майже ідентичні. Це явище помічене вже давно, але причина його ще не з'ясована і навряд чи може пояснюватися переселенням зрубників, оскільки обидві культури (ноа і сабатинівська) дуже відрізняються від повольської зрубної культури.

Складається враження, що в зарубіжній літературі роль східних степових елементів в етногенезі культур бронзового віку Південно-Західної Європи дуже перебільшена, що стосується всіх його періодів. Про це вже не раз писали радянські археологи (М. Я. Мерперт, Л. С. Клейн)⁴³. Недостатнє знання українських археологічних матеріалів призводить до того, що поширені в різні періоди бронзи риси культури чи ідеологічні уявлення, для втілення, яких характерні кургани, катакомби, наявність вохри, шнурового орнаменту тощо, сприймаються деякими дослідниками як показники міграції. При цьому, природно, райони, звідки ця міграція поширювалася, археологами вивчені мало або в усякому разі відомі гірше.

Очевидно, сенс зв'язків, що поза сумнівом існували з дуже давніх часів між Україною і Південно-Західною Європою, не можна зводити до міграції, їх треба розуміти як двобічний процес культурного впливу, взаємного обміну. Можливим є проникнення невеликих груп населення, в результаті чого окремі речі східного походження потрапляли далеко на Захід і навпаки. Так, кістяну пряжку культури кулястих амфор нещодавно було знайдено під Каневом; кінджал західного походження — на Інгулі; кулясті амфори тюрінського тилу — на Дніпрі, серію мікенських виробів — по всій території України. Це, в свою чергу, сприяло поширенню ідей і деякому нівелюванню культур, що існували в близьких фізично-географічних умовах і перебували на приблизно однаковому рівні розвитку.

Нарешті, останнє, на чому необхідно зупинитись, говорячи про зарубіжні дослідження, пов'язані з археологією України, це питання про східну межу тшинецької і лужицької культур. В своїй монографії, а потім в доповіді на Першому міжнародному слов'янському конгресі⁴⁴ О. Гардавський довів, що тшинецька культура, відома до того часу тільки в Польщі, поширена також і на Правобережній Україні, де доходить аж до Дніпра. Крім того, він висловив думку, що лужицька культура може вважатися праслов'янською лише в тій частині і на тій території, де їй передувала тшинецька. Такий висновок зазнав гострої критики з боку І. Костжевського та інших прихильників «лужицької теорії», однак ряд молодих польських археологів підтримав точку зору О. Гардавського, яка дістала дальшого розвитку в їх працях⁴⁵.

Дослідження українських археологів також підтвердили справедливості припущення О. Гардавського щодо території поширення тшинецької культури на Україні та її місцевого походження на дніпровському Правобережжі. Саме з нею більшість археологів і лінгвістів схильна пов'язувати найдавніші ланки слов'янського етногенезу. Тому в польській археології зріс інтерес до пам'яток Волині, куди перемістився центр тшинецької культури⁴⁶. З другого боку, змінився підхід до питання про східні кордони лужицької культури. Якщо на ранньому етапі розробки цієї проблеми переважала тенденція до переоцінки лужицького впливу на Україні, то тепер намітилась лінія об'єктивного вивчення характеру зв'язків, що йдуть в обох напрямках. З таких позицій написано останні праці З. Буковського і Я. Домбровського⁴⁷. На противагу Я. Пастернаку і Т. Сулімирському, які й тепер твердять про експансію лужицьких племен, що досягли Дніпра, ці автори після ретельного аналізу виявлених матеріалів дійшли іншого висновку. Вони вважають кількість лужицьких пам'яток в Західній Україні дуже незначною, а найбільш східними з них — стоянки, розташовані по Стоході, Стирі та Ікві. Далі, на їх думку, на східній межі лужицької культури виникає ряд локальних груп пам'яток типу висоцької культури, Могілян, Гончарівки, які зазнали лужицького впливу. Як відзначає Я. Домбровський, це меншою мірою свідчить про міграції і в більшій — про контакти⁴⁸.

З цими, в основному слушними, висновками польських археологів, які ліквідують одне з дивовижно стійких історичних непорозумінь, можна погодитись. Необхідно додати, що предмети лужицького походження або навіть ті, які лише мають сліди лужицького впливу, на Україні дуже нечисленні. Це не тільки виключає можливість говорити про будь-які міграції, а скоріше викликає подив і потребує пояснення причин того, чому так різко скоротилися західні зв'язки з попереднім часом.

⁴³ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА АН СССР, 105, 1965, стор. 10; Л. С. Клейн. Вказ. праця.

⁴⁴ Gardawski. Zagadnienie ciągłości osadniczej...— I Międzynarodowy Kongress Archeologii Słowiańskiej, t. I. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968, стор. 228—230.

⁴⁵ W. Kočka. L'état des recherches sur l'éthnogenèse des Slaves.— I. Międzynarodowy Kongress Archeologii Słowiańskiej, t. I, стор. 320; W. Hensel. Polska przed tysiącem lat. Wrocław—Warszawa, 1960, стор. 17.

⁴⁶ J. Gurba. Z badań nad kulturą trzciniecka.— Studia i materiały Lubelskie, 5, 1971, стор. 56—65.

⁴⁷ Z. Bukowski. W sprawie genezy i rozwoju grupy wysockiej kultury lużyckiej.— AP, t. II, 1966; його ж. Studia nad Południowym i Południowo — wschodnim Pograniczem kultury lużyckiej. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969.

⁴⁸ Я. Домбровський. Проблемы восточных связей лужицкой культуры.— СА, № 3, 1970, стор. 76—88.